

תפילה בבלי דעת

הרב 'א"ר זר"פ¹

לזכיו המבויך של היב שג"י

א. תפילה ודעת

"דע לפני מי אתה עומד". לעמוד, לדעת, ומתוך כך להתפלל. זוהי כניסה מקובלת לתפילה, ההופכת לפעמים להגדרה שלה – אם לא נשהה לרגע ונחשוב על כך שאנו מתפללים, האם תהיה זו בכלל תפילה?

ועם זאת, נראה לי שהרבה מהבעיות והקשיים שלנו סביב התפילה נובעים מעודף דעת ולא מחסרונה. התפילה שלנו יותר מדי תלויה בכוונות המודעות, במחשבות והכרות על מה שאנחנו עושים ועל מה שצריך להתרחש. לכן אני רוצה לדבר כאן על תפילה בבלי דעת, לנסות להנביע את התפילה מהרבדים החבויים שלנו, מהעולם שמעבר למודע ולמכוון. יותר מכך: אני רוצה לטעון שהקיום הממשי הוא בבלי דעת, במקומות הנסתרים והלא-פתורים של הדמות. כל עוד איננו מכירים במקומות האלו, אנחנו עדיין מגרדים את פני השטח, בלי לגעת במקומות העמוקים באמת.

הנטייה להתמקד במישור של הדעת אינה מקרית. בדרך כלל זוהי גם דרכה של תורה: לפנות אל האדם האוטונומי, המודע לעצמו והשולט במעשיו, ולשרטט עבורו מערכת חיים סדורה ומאוזנת. עם זאת, גם בשיח ההלכתי אפשר למצוא הבלחות של חשיבה מסוג אחר, המתייחסת להתרחשויות ורבדים באדם ובעולם שאינם משתלבים במערכת המאורגנת. בדיונים על הרוצח בשגגה אפשר לראות כיצד השיח ההלכתי מכיל בתוכו רובד מיתי קדם-תורני, המטפל בשאלות של אשמה מטפיזית, של כשלים המוטבעים בעצם המציאות. זוהי דוגמא לגישה אל הקיום בבלי דעת; בהמשך הדברים ננסה להוביל לשם גם את התפילה.

ב. הכאוס שמחוץ לישוב

וזה דבר הרוצח אשר ינוס שמה וחי:

אשר יכה את רעהו בבלי דעת, והוא לא שונא לו מתמול שלשום.

ואשר יבא את רעהו ביער לחטוב עצים, ונדחה ירו בגרון לכרות העץ, ונשל הברזל מן העץ ומצא את רעהו ומת.

הוא ינוס אל אחת הערים האלה, וחי.²

¹ נערך ע"י איתן אברמוביץ. תודתי העמוקה נתונה לו.

כיצד מתרחש רצח בבלי דעת? הסצנה שמתאורת בפסוקים אלה מורכבת משלושה גורמים, אותם מפתח לאחר מכן הדיון ההלכתי: הרוצח, המוגדר בעיקר על דרך השלילה – אדם העוסק בשלו, ללא כוונות זדון; הנרצח, קרבן אקראי, אדם שהברזל הנושל מן הגרזן 'מצא אותו'; והיער, המרחב בו נוצר המפגש המקרי והטרגי ביניהם. בניגוד לתמימות המיוחסת למשתתפים האנושיים בסצנה, היער אינו מתפקד כאן כמקום סתמי. נראה שיש לראות ביער דימוי של מקום כאוטי, מרחב שמחוץ לישוב שבו מתפרצים כוחות אחרים. שני אנשים נכנסים ליער, ללא שנאה וללא עבר משותף; רק אחד מהם יוצא ממנו בחיים, וגם חייו תלויים במנוסה והסתתרות.

לתמונה הקמאית הזו מצטרף גואל הדם: "פן ירדוף גואל הדם אחרי הרוצח כי יחם לבבו... והכהו נפש, ולו אין משפט מוות כי לא שונא הוא לו מתמול שלשום"³. לב חם, מרדף, רצח ללא-משפט של אדם חסר-שנאה; התאונה המקרית הופכת לזירה של אנרגיות הרסניות, זעם שמגיע משום-מקום יוצר מעגל של שפיכות דמים. הפסוקים תופסים כאן עמדה מתארת, לא שופטת – זוהי המציאות, דברים כאלה קורים כל הזמן. היער, המרחב הלא-מודע המועד להתפרצויות קטלניות, הוא חלק בלתי-נמנע מהחיים. אף אחד לא רצה בכך, ובכל זאת נפתח רצף אירועים טרגי ובלתי-נמנע המערבב יחד זעם ותמימות, דם וגאולה.

התיאור של היער כמרחב כאוטי מפחית אמנם מאחריותו של הרוצח, אך גם קובע את השדה בו מתרחשת הפרשה כולה. זוהי הבחנה אופיינית לתורה בין המחנה, התחום האנושי בו שוררים הסדר והקדושה, לבין המרחב שמעבר לגדר, מקום הטומאה והמזיקים. הרצח בשגגה הוא תוצאת ההימצאות במקום שאינו מן הישוב, מקום של פראות ומקריות המנוגד למתחם הביתי המגונן. מתוך כך מובנת גם משמעותה של הגלות לעיר המקלט: זוהי העיר האחרת, מקום שמערב את ההגנה של הישוב עם הזרות של הגלות. זוהי העיר אותה בונה קין לאחר שנגזר עליו להיות נע ונד, מקום המבטא את התלישות והניכור של מי שגורש מעל פני האדמה. הגלות והניתוק משמשים כהריגה מנטאלית, תחליף להריגה הממשית.

ג. היער האנושי

באופן מפתיע, בדברי חז"ל הופכת העיר הזו, שהגיעה לשיאה בעידן המודרני, לתפאורה של סיפור חדש על רצח בשגגה. את היער הקמאי מחליפה רשות הרבים הסואנת, המרחב הציבורי שבו כל אחד רשאי לעשות כרצונו:

2 דברים יט, ד-ה.

3 שם, ו.

"ואשר יבוא את רעהו ביער", מה יער רשות לניזק ולמזיק ליכנס שם, אף כל שהוא רשות לניזק ולמזיק ליכנס לשם.⁴

הרצח בשגגה כבר אינו מתרחש במקום האחר, במרחבי הכאוס שמחוץ למחנה; הוא השלכה ישירה של הקיום החברתי בשיאו, של המרחב המשותף בו מתנגשים אינטרסים שונים ולגיטימיים – "לזה רשות להלך, ולזה רשות להלך".⁵ זהו עולם של חופש, בו יש סיכונים מובנים שמקורם בכך שכולם חיים ובוועטים. דווקא בעולם המאורגן והרציונאלי, בו כל אחד עוסק בענייניו, תמיד 'קורים דברים'; אך כיוון שזהו מקום בו לכולם יש רשות להלך, כל אדם מחויב להגן על עצמו. הדוגמה המתבקשת עבורנו היא הכביש: יש בו מקום לכולם, ויש שלל חוקים וכללים שאמורים לשמור על הסדר, ועם זאת זהו מקום בו אנשים שוב ושוב פוגעים ונפגעים בבלי דעת. הנטייה שלנו היא לחפש אשמים, להניח שלכל נזק יש מקור ואחראים, שהוא נובע מחוסר זהירות וציות לחוק. פרשת הרוצח בשגגה מזמינה אותנו למבט מורכב יותר.

ההעתקה של חז"ל את זירת הרצח מהיער אל רשות הרבים מבטאת את הקריאה שלהם בפרשה. כבר בימי חז"ל הדיונים בהלכות אלו לא היו מעשיים; הם מהווים הזדמנות להתבונן על התרחשויות קמאיות, על רבדים מיתולוגיים של מושגי האשמה והכפרה. יש כאן מפגש בין תודעות שונות: התורה מתארת רצח שהוא התפרצות בלתי נשלטת, אירוע בעל מימדים מיסטיים המשלבים גורל ומקריות; החברה שבונים חז"ל, לעומת זאת, היא חברה מסודרת שלוקחת את עצמה בידיים, חברה שחוקיה מניחים אחריות, כוונה ואשמה. הדיון בסוגיית הרוצח בשגגה מביא את חז"ל להציג עמדה מורכבת יותר, להתייחס לכאוס ולחוסר-הדעת הרוחשים גם ברחובות העיר המסודרים, בין האזרחים שומרי-החוק.

במישור המשפטי הרגיל, לא ניתן לגלגל את האשמה על הרוצח בשגגה, שכן הוא לא חרג מאופן ההתנהלות המותר. ועם זאת, קרה כאן משהו שלא ניתן להתעלם ממנו. אירועים כאלה חושפים אותנו לאשמה מסוג אחר, לכוחות שפועלים דרכנו ובתוכנו בבלי דעת. יש כאן מעין חטא מטפיזי, ניגוד והתנגשות שמונחים בעצם המציאות. המבט המשפטי המבקש להבחין בין אשם לזכאי, בין זדון למקרה, מתגלה כאן כבלתי-מספיק. הפגיעה בשגגה הופכת לתביעה כלפי האדם להכיר באחריותו לכאוס המתפרץ דרכו, להשתתפות הלא-מודעת שלו במתרחש סביבו. ההצטמצמות לנקודת המבט המשפטית, לתחום המודע והנשלט, מביאה לחוסר הבנה של האדם את עצמו ואת חיו. נדרש כאן איזון עדין בין סדרי החיים המודעים לבין ההכרה במימדים אחרים של הקיום האנושי, כאלו שאינם נכנסים לקטגוריות משפטיות.

4 ספרי דברים, קעט.

5 בבלי בבא קמא, לב ע"א.

כוחות אלו אינם מתפרצים רק במרחב הציבורי; הם רוחשים גם בליבו של המרחב המשפחתי. תחת מטפורת היער דנים חז"ל באחריותו של בעל שהזיק את אשתו בתשמיש המיטה.⁶ הכאוס מתפרץ בלב האינטימיות הזוגית, ומעלה שאלת יסודיות: האם גם המרחב הזוגי הוא מקום בו כל אחד מהלך כרצונו וההתנגשויות הן בלתי-נמנעות, או ש"איבעי ליה לעיוני", והחובה מוטלת על כל אחד מבני הזוג להגביל את עצמו כדי למנוע פגיעה?

במקום אחר מדברים חז"ל על אב שהרג בשגגה את בנו.⁷ זוהי דוגמא נוקבת לפגיעה שנובעת מעצם הסיטואציה, ליחסים שיש בהם מתח מובנה. ההורה נדרש להכיר באופן שבו הוא פוגע בילדיו בבלי דעת, בכוח שהוא מפעיל בעצם נוכחותו. אי אפשר לבחון את היחסים בין הורים לילדיהם רק במישור המודע והמכוון; זהו מרחב שההתרחשות העיקרית בו נובעת מהנתונים הראשוניים שלו, מהמתחים הבלתי-נמנעים שנוצרים בתוכו.

אנו עדים היום לניסיונות מאומצים למסד את כל תחומי הקיום, בין אם זה בהפיכת כל מצב יומיומי לשאלה הלכתית, ובין אם בטענה של בית המשפט ש'הכל שפיט'. זהו ניסיון לרסן את המרחב הכאוטי של החופש, את ההתנגשויות הבלתי-נמנעות של היער האנושי. יתכן שיש בכך יתרון מבחינת שמירת הסדר החברתי, אבל התנועה הזו חוסמת את האדם מלהכיר במצבים שאינם נכנסים למסגרות של החוק. דווקא מי שאינו אשם הוא זה שנתון בבעיה עמוקה. הפגיעה בשגגה יוצרת תביעה טוטלית יותר, הפוגע נחשף לרבדים שאינם בשליטתו, לחותם שהוא מטביע על סביבתו בעצם קיומו. כעת הוא נדרש לא רק לצאת זכאי בדיון, אלא גם לעמוד באופן בלתי-אמצעי באזורי הדמדומים של הקיום.

כיצד מכפרים על פגיעה בשגגה? לאן מוליכים את הרוע שאין לו כתובת? כאמור, הגלות היא מעין מוות, ניתוק מאמא-אדמה, ממקום הישוב בו נטועים החיים. הפוגע נוטל את האשמה על עצמו, משעה את חייו ומתכנס לעיר המקלט. עיר המקלט אינה עונש או כפרה אלא מצב קיומי, כמו בעל תשובה המשנה את שמו ומקומו. האדם מתייצב במקום הלא-פתור שבו, במקום שמעבר לדעת. עיר המקלט מעידה על הפגם המוטבע בסדרי המציאות, על המלכוד הבלתי-נמנע שבה. היציאה ממנה אפשרית רק כאשר חל שינוי בתשתית המציאות עצמה, עם מותו של הכהן הגדול. הסתלקותו של המנהיג, העומד במרכז המערכת החברתית, פותחת אפשרות לצירופים חדשים, לשינויים עמוקים בתודעה וביחסי הכוחות. ממקום כזה תיתכן כפרה על רצח בבלי-דעת, וסדרי החיים יוכלו להתכונן מחדש.

6 ש.ס.

7 בבלי מכות, ח ע"ב.

ד. להתפלל מלב היער הפנימי

האם ניתן להוליך תובנות אלו לשדה התפילה? כיצד תראה תפילה בבלי דעת, תפילה שנובעת מהרבדים האטומים של הקיום, ממעמקי היער שבנפש?

גדולי החסידות הרבו לדבר על תפילה נפעלת, על דיבור הזורם מעצמו, לא דרך הרצון והתודעה. זוהי תפילה ללא מאמץ, ולעתים היא מתוארת כעמידה שלוה:

ואמר הכתוב "האזרח", דהנה יש צדיק אשר כבר תיקן את מעשיו, והוא זך וצלול... והצדיק כזה אין צריך שום סיגוף, ואפילו שום תנועה בתפילה, שהוא מתפלל כבר תפילתו בנחת ובשתיקה, ונשמע קולו בשמי מרום. "ולגר הגר" - זה רמז לצדיק, שצריך עדיין חיזוק ואימוץ רב, שמתחזק ומתאמץ בכל כוחו ותנועותיו, ומפקפק כל חוליות שבשרתו, בתפילתו ובלמודו. וזה נקרא בשם גר, הבא לטהר עצמו בעבודת השם יתברך בשלמות.⁸

יש מי שמתחזק ומתאמץ, שמתפלל ממקום מודע ורצוני, ויש מי שתפילתו זורמת בנחת ובשקט, ללא אימוץ של כוח ורצון. זהו לא מתפלל ש'יודע מה הוא רוצה'; התפילה פשוט עוברת דרכו.

בתיאור זה הגוף מתפקד ככלי בידי התודעה המכוונת. בהקשרים אחרים הגוף עשוי להיות המדיום לשחרור מהמסגרת, הפתח שבו מתגלות תנועות אחרות. אפשר לראות זאת בדיון על כיווני התפילה: במסכת ברכות מובאת ברייתא הקובעת שיש להתפלל תמיד לכיוון ירושלים ובית המקדש.⁹ לעומת זאת, במסכת בבא בתרא¹⁰ מובאות דעות אחרות – ר' ישמעאל סובר שאפשר להתפלל לכל כיוון, ור' עקיבא סובר שיש להתפלל תמיד למערב. יש כאן מצד אחד תפילה ממוסדת, בעלת אוריינטציה לאומית, שבה כולם מתכוונים לירושלים ו'כל ישראל מכוונים את לבם למקום אחד'; ולעומתה תפילתו של ר' עקיבא המציבה כיוון אחר, מנותק מהקשר לאומי וקולקטיבי, ור' ישמעאל המציע תפילה אישית, משוחררת מהקיבעון של העמידה לכיוון ידוע. אפשר לראות בכך מטפורה לתפיסה רחבה יותר: זוהי מחלוקת על הלגיטימציה של הכאוס הגופני המשתעשע, על מקומן של תנועות כאלה בתפילה בפרט ובעבודת ה' בכלל. לכן אין זה מפתיע שלאחר שנפסק שיש להתכוון לירושלים, מקובלי צפת היו אלו שהחזירו עטרה ליושנה, ושחררו את הגוף לפנות לכל רוח שירצה.

כדי לפתוח שערים חדשים לתפילה, צריך לפתח את היכולת לנוע בין המסגרת למתפרץ, בין הנשלט ללא-מודע. כמו בסוגיית הרוצח בשגגה, גם התפילה דורשת היפתחות

8 נעם אלימלך, פרשת שלח.

9 בבלי ברכות, ל ע"א.

10 דף כה עמוד א.

להתרחשויות שמעבר למה שניתן לכוון ולעשות. התשתית היא תמיד המחויבות, הכורח הגורם לכך שפעמים רבות 'הולכים לתפילה', ורק לעתים רחוקות יותר 'מתפללים'. זהו הצד של תורת הנגלה, הצד הגברי הפונה אל הרצינות, המודעות והאחריות, הצד שהנמען שלו הוא היהודי מקבל העול, הקם בבוקר והולך להתפלל. אבל התפילה בשלמותה דורשת גם את הצד הנסתר, את התורה הנשית הנפתחת לשעשוע, לכיסופים, לאובדן השליטה, להתענגות, לכאוס של השחוק והריקוד, הזיווג והפוריות. כמו בשאלת האשמה, גם כאן יש צורך בעמדה מורכבת יותר, המכירה במקומם המרכזי של הכוחות הבלתי-צפויים, של החלומות והדמיונות, תחומי הביניים שתורת הנגלה אינה נוגעת בהם. עלינו לפתח את היכולת לנוע בין הרבדים האלה, לאחוז בשמרני ובמושרש ובמוגדר, אבל גם להכיר בקיומם של מימדים אחרים בנפש ובתורה; להיות מסוגלים לנוע אל החופש הספיריטואלי המתפרץ ואחר כך לשוב אל החיבוק החם של המודעות והצייתנות, וחוזר חלילה.

הסיפור המוכר על רשב"י וסעודת הגירושין¹¹ ממחיש יפה את המתח שבין הלכה להתענגות, וקושר אותו גם לאפשרות להתפלל. בתחילת הסיפור רשב"י אינו יכול להתפלל על בני הזוג. התפילה חייבת לחול על משהו, צריך איזו אתערותא דלתתא, והם אינם מאפשרים זאת. הם יותר מדי בסדר, הולכים לפי הקו: עברו עשר שנים ללא לידה – חייבים להתגרש. רשב"י פותח להם פתח למקומות אחרים, הממחישים את מה שקורה לאדם שמשתחרר מהבינאריות של האסור והמותר. השפה שלהם עוברת טרנספורמציה, משפה של מחויבות לשפה של חפץ ורצון, של כיסופים פורצי גבולות – 'אין חפץ טוב לי בעולם יותר ממך'. מהמקום הזה יכול רשב"י להתפלל; כאן הצדיק יכול לעמוד מהצד ולקטוף את הפירות. לרשב"י נותר רק לארוז את כל המעשה, לנתב את השמחה שלהם אל התפילה שמשיבה את הדברים למקומם.

ה. מעבר לתפילה

בניגוד לרשב"י, בני הזוג בסוף הסיפור אינם מסוגלים להתפלל. הם חוו התפרצות כזו ביניהם, שכבר אין בה מקום לתפילה במובן הפשוט. גם זה מצב שצריך להכיר בו; לדעת

11 שיר השירים רבה (וילנא) פרשה א: ב: ד"א נגילה ונשמחה בך, תמן תנינן נשא אדם אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל. אמר רבי אידי: מעשה באשה אחת בצידן ששהתה עשר שנים עם בעלה ולא ילדה. אתון גבי ר' שמעון בן יוחאי, בעיין למשתבא דין מדין. אמר להון חייכון, כשם שנודווגתם זה לזה במאכל ובמשתה, כך אין אתם מתפרשים אלא מתוך מאכל ומשתה. הלכו בדרכיו ועשו לעצמן י"ט, ועשו סעודה גדולה ושכרתו יותר מדאי. כיון שנתיישה דעתו עליו אמר לה: בת, ראי כל חפץ טוב שיש לי בבית וטלי אותו ולכי לבית אביך. מה עשתה היא, לאחר שישן רמזה לעבדיה ולשפחותיה ואמרה להם: שאוהו במטה וקחו אותו והוליקוהו לבית אבא. בחצי הלילה ננער משנתיה. כיון דפג חמריה אמר לה: בתי היכן אני נתון? אמרה ליה: בבית אבא. אמר לה: מה לי לבית אביך? אמרה ליה: ולא כך אמרת לי בערב, כל חפץ טוב שיש בביתי טלי אותו ולכי לבית אביך? אין חפץ טוב לי בעולם יותר ממך. הלכו להם אצל רבי שמעון בן יוחאי, ועמד והתפלל עליהם ונפקדו. ללמדך, מה הקדוש ברוך הוא פוקד עקרות אף צדיקים פוקדים עקרות. והרי דברים קל וחומר: ומה אם בשר ודם על שאמר לבשר ודם שכמותו אין לי חפץ בעולם טוב ממך נפקדו, ישראל המחכים לישועת הקב"ה בכל יום ואומרים אין לנו חפץ טוב בעולם אלא אתה עאכ"ו, הוי נגילה ונשמחה בך.

לזהות את המקומות שמעבר לתפילה, שבהם צריך להרפות גם מהתנועה שתיארנו כאן, מהתפילה שמעבר לדעת.

לפעמים המאמץ שלנו להתפלל, בקשת התפילה המפעמת בחיים שלנו, ממלכדת אותנו במקום שיש בו יותר מדי אגו, יותר מדי ריכוזיות והתכנסות, דחיקה פנימית שכזו. אפשר גם להיות במקום אחר, במקום של הרפיה, של וויתור על התפילה. יש התרחשויות שכל האור כבר מונח בהן עצמן, באווירה שאתה שרוי בה, ואז הניסיון להתפלל מכניס לשם תנועה שיש בה החמצה. חשתי כך בצורה מאד חזקה כשהייתי בראש השנה באומן. גם שם הלכתי להתפלל; אבל תפילות מרשימות לא היו לי שם. יותר מכל הרגשתי את הקריאה פשוט להיות שם, כמו שאמר ר' נחמן – "העיקר להיות אצל". בעיני זוהי תפילה בלי להתפלל, תפילה שכולה יניקה מהמקיפים, מההשראה של המקום, בלי לעשות ולהצליח במשהו.

היכולת להתפלל גם תלויה בתודעה מסוימת. הרב קוק תיאר ביומניו את הקושי שלו להתפלל. בשתי פסקאות רצופות הוא מתאר את הצדיקים ש"שאינם צריכים לא ללמוד ולא להתפלל לפי מדרגתם כי אם לפרקים"¹². הוא מדבר על אדם ש"כל חייו קודש קדשים, חיי חיים הם", ולכן "אם יפיל עצמו... לעבודה מצומצמת, לתפילה, לתורה, לצמצום מוסריות ודייקנות פרטיות, יסבול וידוכא"¹³. כדי להתפלל צריך להיות במקום צעיר, מקום חסר מנוחה, מקום שמרגיש שחסר לו וצועק למישהו מבחוץ שימלא את חסרונו. אבל יש זמנים של מלאות, זמנים בהם האדם לא נמצא במקום הזה. יש זמנים של שפע ושל טוב, זמנים של נינוחות שאי אפשר להתפלל מתוכם. אדרבא, בתפילה במקום כזה יש צד של התכחשות, של ניתוק מהמציאות.

זהו מצב של הבשלה, שלפעמים מגיע עם הזקנה. חוויתי סיטואציה כזו עם הרב עמיטל, שבועות ספורים לפני מותו. הגעתי לביתו כדי ללמוד איתו משהו, אבל ראיתי שזה לא זמן ללימוד אלא זמן לומר דברים, שאם לא עכשיו אימתי. דיברתי איתו על התענגות שבתית. אמרתי לו שעכשיו, בערוב ימיו, הוא הגיע לימים שבתיים, שבהם אין צורך ואפילו אסור לעשות מלאכה, רק להתענג על כל המעשה שעשה במהלך חייו על האדמה. הזמנתי אותו להניח את הביקורתיות העצמית ששייכת לעשיית החולין, ועכשיו, במקום שנמצא, להתענג על כול המעשה, לזכור את כל המפעל שפעל. סקרתי בפניו את מה שעשה בעולם עד רגעים אלה: דיברתי איתו על המשפחה שזכה להקים, על השפעתו על הציבור הצינוני-דתי, על הישיבה שלו שהפכה להיות מקום תורה גדול ועוצמתי, ועוד. בסוף הוא אמר לי בלחישתו: "חיזקת אותי".

12 שמונה קבצים, קובץ ב, לד.

13 שם, לה.

זמנים של התענגות, של שבת, אינם זמנים של תפילה. יש סוג של מלאות שאני חושב שכולנו מכירים אותה, וצריך לתת בה אמון. יש זמן של צעירות ומאבקים, ויש זמן של הבשלה, של מנוחה. זה לא רק עניין של גיל, למרות שגם לו יש תפקיד. יש מצב בו הילדים כבר עזבו את הבית, והאדם כבר פחות רודף אחרי הפרנסה שלו. אז הוא יכול להיות בעמדה שבתית יותר, להכיר בזכותו על המקום הזה, ולהכיר גם בכך שזה לא מקום של תפילה.

צריך לא להיבהל מחוסר היכולת להתפלל, לתת אמון בכך שלפעמים אלוהים נמצא ואין מה להתפלל. אני חושב שבלימוד כל אחד חווה את זה לפעמים – אתה נכנס לדיבורים מאד מטלטלים, שקוע בהארות עמוקות ונוגעות, ואז להתפלל זה פשוט בלתי אפשרי. אי אפשר לעשות את המעבר הזה, להתנתק מהעולם של הלימוד כדי להיכנס לעמדה של התפילה. ועם זאת, המקום הזה עצמו מלא כבר בכל מה שהתפילה מתאמצת לבקש.

ו. תפילה כהתנגנות משותפת

התפילה שלנו לכודה במתח שבין הנגלה והנסתר, המיסוד וההתענגות. ההתמודדות שלנו עם בעיית התפילה נוגעת ליכולת הקריטית לנוע בין זהויות שונות בתוכנו, לאזן בין שמרנות לחופש, בין ללכת לתפילה לבין להתפלל. אי אפשר לוותר על הצד המערכתי ואף הכפייתי של התפילה. אני לא מחפש אדם שמתפלל רק כשבא לו, אבל אני גם לא יכול לשכון רק בזהות הדתית הזו. אי אפשר לחנך לתפילה שעומדת רק על המחויבות. צריך לדעת להיפתח גם למקומות אחרים, ללכת בעקבות הרב קוק שטען שבדורות שלנו נפתחים אזורים חדשים בנפש, שאפשר להתקשר למקומות שמעבר לתחום המודע. כדי לגשת אל התפילה, כל אחד מאיתנו צריך למצוא את הנקודה המתנגנת שלו, מקום שנוגע בתשתיות העמוקות של הנפש, ולעורר את התפילה משם.

אנחנו מאד תלויים אחד בשני בעניין הזה. צריך להתפלל אחד על התפילה של השני; יש בזה גם הצלה מהמלכוד של האגו, מהמאמץ להצליח להתפלל. אתה תתפלל, לא אני. אני נותן את התפילה שלי לך. החלום שלי הוא של הישיבה כסביבה שבה אנשים מתנגנים. הרבה פעמים המימד האינטלקטואלי מחדיר נימות ציניות, חוסם אפשרויות של מפגש. אני לא רוצה לוותר על המוחין והדעת, אבל צריך לדעת לאזן אותם, להעלות אותם למקום גבוה יותר, מקום של אורות שלמעלה מהשתלשלות.

חייבים להתגבר על הזרות. ההבחנה הבסיסית של מתן תורה היא בין האל הזר, אלוהי המסכה, לבין האינטימיות של אנוכי. אני לא יכול להתפלל לבדי, בלי לתת אמון בתפילה שלך, בלי ההדדיות שבה כל אחד מפנה את פניו אל חברו. תפילה בציבור היא לא סתם אנשים שמתפללים ביחד, היא יכולה להיות ניגון שקושר את כל הצלילים להרמוניה אחת. התפילה שלי היא שלא נהיה זרים זה לזה, שלא נהיה זרים גם לשכינה השרויה בצער. שנדע להתנגן ביחד, להתפלל ממש.